

Sipos Anna Magdolna

**A könyvtári állomány szervezése
nem csupán kezdete
a könyvtári munkafolyamatoknak,
annál több:
a könyvtár outputjának
és a szolgáltatások minőségének alapvető
meghatározója***

A Brian Campbell Vickery-nek (1918–2009) tulajdonított kijelentés, amit írásunk címéül választottunk, arra kíván rámutatni, hogy a könyvtári szolgáltatások legfőbb komponense maga a könyvtári állomány. Annak megfelelő mennyiségi és minőségi színvonala nélkül aligha lehet érdemleges könyvtári szolgáltatásokról beszélni. A Vickerey-féle megállapítást írásunkban kiterjesztjük, és nem csupán egyetlen könyvtárra, hanem a magyar könyvtári rendszerre értelmezve vizsgáljuk. Tehetjük ezt azért is, mert a magyar állami könyvtárpolitika legfontosabb szabályozói, normatív dokumentumai, fejlesztési tervei könyvtári rendszert deklarálnak. Amennyiben igaz, hogy hazánkban könyvtári rendszer működik, annak is igaznak kell lennie, hogy a nemzeti (könyvtári) dokumentumvagyon látszólagos egységet alkot, amelynek alapján működtethető a differenciált, sokféle igényhez igazodó könyvtári szolgáltatási rendszer. Napjainkban, amikor – igen helyesen (bár esetenként az ennek érvényesüléséhez szükséges feltételek indokolatlan mellőzésével) – a szolgáltatásközpontú könyvtárakról beszélünk, véleményünk szerint, egyáltalán nem hanyagolható el a szolgáltatások minőségét alapvetően meghatározó országos gyűjtemény szervezésének mennyiségi és minőségi kérdése, szervezeti keretei, az e téren megnyilvánuló együttműködés, továbbá az együttműködést elősegítő könyvtár-politikai intézkedések tartalmának ilyen irányú vizsgálata.

---

* Az írást a 2011. június 6-án, az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum gondozásában *Törzs és az ágak* címmel megrendezett Horváth Tibor-émlékkonferencia ihlette, de – jóllehet vannak érintkezési pontjai – nem azonos a konferencián elhangzott, *Együttműködés – könyvtári rendszer* címmel a szerző által megtartott előadás szerkesztett változatával. Annak megjelenése a közeljövőben, szintén az OPKM gondozásában kiadásra kerülő tanulmánykötetben várható.

Bevezetés és történelmi visszatekintés

Mindenekelőtt érdemes egy kicsit elidőzni a gyűjtőköri kooperáció megjelenésének kérdéseinél, hiszen a mai gyűjtőköri együttműködésnek – nota bene az egyes országok vagy az országhatárokon átnyúló gyűjtőköri rendszerek szervezésének – ma is ugyanazok az okai, mint a kezdetekben voltak. A gyűjtőköri kooperáció igénye – hasonlóan sok más könyvtárszakmai kérdéshez – a XIX. század végén, a századforduló éveiben jelent meg. Az újfajta igény megjelenése visszavezethető a könyv- és folyóiratkiadás rohamos növekedésére, az írni-olvasni tudásnak az általános iskoláztatás nyomán történt robbanásszerű emelkedésére, az olvasási igény, az olvasás divatjának tömeges jelentkezésére. A könyvtártörténetből már jól ismertek ezek a jelenségek, hiszen a könyvtári gyűjtemények és a használat differenciálódása maga után vonta a különböző igények kielégítésére alkalmas könyvtártípusok kialakulását is. Vagyis az országos gyűjtőköri együttműködés szükségessége ugyanazon okok miatt és időben is csaknem ugyanakkor jelent meg, amikor a könyvtárak tevékenysége differenciálódott, a könyvtári szolgáltatások pedig – hasonlóan egyéb kulturális kínálatokhoz – tömegessé váltak. A könyvtárak közötti együttműködés megjelenése az országok egységes könyvtárügyének megszervezésével függ össze. Az országos könyvtárügy kialakításában Nagy Britannia járt az élen, amikor az 1892-es *Public Library Act* kimondta, hogy minden városi kerület és valamennyi angliai és walesi egyházközség könyvtári körzeteket alkot. Ezekben az években hasonló törvények jelentek meg Skóciában és Írországban is. A koordinált könyvtári tevékenység először többnyire a szolgáltatások, a nyilvántartások körére terjedt ki: könyvek átkérése, nyomtatott központi katalógusok, folyóiratnyilvántartások, kéziratok és ősnymtatvány-katalógusok, lelőhelyek, szakbibliográfiák stb. közös közzététele. Az első világháborút követő évek után a tudományos életben és annak nyomán a tudományos információkat hordozó források megjelenésében, árában újabb robbanás következett, majd a világgazdasági válság és nem utolsósorban a könyvtáros szakma, a könyvtárügy fejlődésének hatására a könyvtárak újabb területeket nyitottak meg az együttműködésben. Ennek egyik és talán legfontosabb szegmensét a gyűjtőköri kooperáció és a könyvtárközi kölcsönzés általánossá válása jelentette. E téren az Egyesült Államok, Németország, Dánia, Svédország, Nagy-Britannia gondolta át először országa könyvtárügyét. Am az államokat átfogó, sőt később az országhatárokon is átnyúló gyűjtőköri kooperáció elterjedése csak a XX. század közepén, illetve második felében vált általánossá.

A gyűjtőköri együttműködés történetének érdekes adaléka, hogy Magyarországon viszonylag hamar felmerült a gyűjtőköri kooperáció kérdése. Amikor Eötvös Józsefet 1867-ben a kultusztárca vezetésével bízták meg, akkor a magyar tudományos élet szervezésének és fejlődésének egyik legfőbb akadályát abban látta, hogy nincs megfelelő tudományos célú nagykönyvtár, ahol valamennyi tudományág szakirodalma megtalálható lenne. Az ezekben az években már működő és jelentős gyűjteményekkel rendelkező három nagy tudományos gyűjtemény – a nemzeti könyvtár, az egyetemi könyvtár, valamint az akadémiai könyvtár – integrációs kísérletének elutasítása után Eötvös azt szerette volna elérni, hogy ezek az intézmények gyűjteményeik fejlesztésében működjenek együtt úgy, hogy az egyes könyvtárak kollektívái együttesen képesek legyenek a tudományos szakirodalom teljességének gyűjtésére és szolgáltatására. Hasonló eredményre jutott Szász Károly is,

aki Eötvös megbízásából 1871-re készült el a *Közkönyvtáraink és az egy országos könyvtár* című dolgozatával. Ebben a szakmai teendők legfontosabbikának tartotta, hogy a három könyvtár meglévő gyűjteménye és történelmi múltja alapján meghatározzák azoknak az új, egymással összefüggő rendszerben betöltött szerepét és további jellegét. A könyvtárak új feladataihoz pedig – hangsúlyozta írásában Szász – igen pontosan definiálva hozzá kell rendelni azokat a szakterületeket, amelyeknek gondozása az illető könyvtár feladatkörébe kerülne, és a gyűjtemény gyarapításánál ezeket a szempontokat a legmesszebbmenőkig figyelembe kellene venni. Az együttműködésnek ez a modellje azonban nem valósult meg. A főváros vonatkozásában, Szabó Ervin könyvtárszervező tevékenységének eredményeként a századforduló során született meg a nagyváros könyvtári ellátásának kooperációja, hálózatszerű működtetése, az „adok, hogy adj” jelszó jegyében. Majd az 1910-es évek elején a kistelepülések könyvtári ellátásának fejlesztésére a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőisége is a könyvtárak együttműködésén alapuló elképzelést dolgozott ki. Ezt követően hazánkban csak az 1950-es évek közepén kapott ez a terület ismét nagyobb figyelmet, akkor, amikor világszerte a könyvtáros szakma érdeklődésének középpontjába került a könyvtárak közötti, ám ekkor már az egész Földet átfogó együttműködés, országos szinten pedig a gyűjtőkör megosztásának és az arra épülő szolgáltatásoknak kérdése.

A nemzetközi könyvtáros közéletben az országos jellegű gyűjtőköri együttműködésekre vonatkozó tervek, koncepciók időszaka az 1940-es évek vége és az 1950-es évek első fele. Elegendő itt arra utalnunk, hogy az ezekben az években előkészített és 1948-ban végleges alakot nyert az USA Farmington-terve; 1956-ra készült el a skandináv országok gyűjtőköri együttműködését szabályozó és már az országhatárokon is átnyúló Scandia-terv; a háború utáni Németország könyvtárügyének megszervezésében meghatározó szerepet játszó és a külföldi kiadványok kooperatív beszerzését segítő Deutsche Forschungsgemeinschaft (DFG) Sonder-sammelgebietsplan programja. A gyűjtőköri kooperáció másik meghatározó eleme, a különböző tárolókönyvtári megoldások is ezekben az években terjedtek el a világ több országában.

A második világháború befejezését követően hamarosan Magyarországon is központi kérdéssé vált a könyvtárügyben, különösen a tudományos igényeket kiszolgáló könyvtárakban a gyűjtőkörök országos egyeztetése. Mielőtt azonban ezzel a kérdéssel foglalkoznánk, feltétlenül fontos kiemelnünk, hogy a könyvtárak kooperációja, a gyűjtőköri együttműködés mind a világ különböző országaiban, mind pedig hazánkban az igények kielégíthetőségének, a szolgáltatások fejlesztésének alapvető feltétele volt. Központi kérdéssé válását nem a könyvtárak vagy azok gyűjteményi érdeke, hanem a könyvtári szolgáltatások új igényekhez történő igazítása indukálta. Ne feledkezzünk meg arról, hogy az információs társadalom fordulata is ezekhez az évekhez kötődik; az információ társadalmi–nemzeti erőforrássá vált. A fejlett könyvtári kultúrával rendelkező országok könyvtárosi közvéleménye helyesen ismerte fel, hogy a jövőben a gazdasági élet meghatározó elemét jelentő információkhoz való hozzáférés biztosításában már nem az egyes könyvtárak jelentik a potenciált, hanem a könyvtárak együttese, azok rendszerszerű működtetése, ami lehetővé teszi az erőforrások akkumulálását. Mindezek együttesen oda vezettek, hogy nem csupán az egyes könyvtárak által elérendő célokat kellett újra fogalmazni, hanem meg kellett határozni magának a könyvtári rendszernek is

a célját, vagyis azt a teljesítményt, amit a könyvtári rendszer az integrált együttműködés eredményeként képes társadalmi hasznosításra bocsátani.

Magyarországon 1946-ban, az Országos Szabad Művelődési Tanács törvénytervezete definiálta a könyvtárak rendszerszerű együttműködésének szükségességét, továbbá az ennek nyomán elérendő célt. Ez mindenekelelt a könyvtárak demokratizálása, vagyis a könyvtárhasználatnak, a könyvtári szolgáltatások hozzáféréseinek – csakúgy mint az iskoláztatás – állampolgári jogként történő deklarálása volt, továbbá a könyvtári szolgálat egész országra és a legkisebb településre is kiterjedő megszervezése oly módon, hogy bármely olvasónak, bárhol joga és lehetősége legyen bármely körzeti könyvtárban, bármely állami vagy törvényhatósági gyűjteményben, továbbá bármely városi könyvtárban őrzött könyvhöz hozzájutni. A törvénytervezet e cél megvalósításának eszközéül az egységes, továbbá az egész országra kiterjedő könyvtári hálózatot kívánt létrehozni. A könyvtári együttműködés fontos elemének tervezték az úgynevezett kiegészítő könyvtár létrehozását, azoknak a műveknek a háttértárolására, amelyeknek beszerzési ára magas, vagy amelyekre csak ritkán van szükség. A tervezet szerint a könyvtári rendszer egyrészről a helyi könyvtárak, másrészről a körzeti ellátást biztosító gyűjtemények, valamint a könyvtári rendszert irányító és felügyelő országos szervek, továbbá a különböző típusú könyvtárak együttműködéséből állt volna. Jóllehet, a jogszabálytervezet nem vált törvénné, ám az abban megfogalmazott cél és eszközrendszer jelentős hatással volt a később hatályba lépett jogszabályokra.

Az 1956. évi törvényerejű rendelet előkészítésében meghatározó szerepet játszó Kovács Máté szemlélete, tervezete is ezt a felfogást tükrözte, ám a jogszabály végleges szövegében már jóval inkább azok a könyvtárszakmai szempontból nem sokat mondó frázisok jelentek meg, amelyeknek jóval több köze volt az akkori mindennapi politikai zsargonhoz, mint a könyvtárakhoz. Például: növelni kell a könyv, a könyvtár és a könyvtári rendszer művelődéspolitikai jelentőségét és társadalmi funkcióját; emelni kell a dolgozók általános, politikai és szakmai műveltségét; támogatni kell a termelést és a kutatást. Könyvtár-politikai szempontból azonban kétségtelenül helyes célt határozott meg a jogszabály: az egységes magyar könyvtári rendszer létrehozását. E cél megvalósításának eszközéül a könyvtárak, illetve a könyvtári hálózatok gyűjtőkori együttműködését, a szolgáltatások kooperációját jelölték meg. Az együttműködési modelljéül az erős hálózati elvet definiálta a jogszabály. A magyar könyvtári rendszeren belül önálló könyvtári hálózatokat alkotnak az általános tudományos szakkönyvtárak: az MTA könyvtári hálózata (hálózati központja az akadémia központi könyvtára), valamennyi tudományegyetem könyvtári hálózata és a közgazdaságtudományi egyetem könyvtára (ezeknél az intézményeknél minden esetben a központi könyvtár volt a hálózati központ). A szakkönyvtárak elsődleges hálózatszervező elvévé pedig kifejezetten a gyűjtőkör vált. Mindazonáltal a jogszabály lényegében létrehozta a magyar könyvtári rendszert: rendelkezett a könyvtárakról és együttműködésükről; számos hiányossága ellenére is megkísérelte a szakmai felügyelet és a fenntartás mint az irányítás kérdéseit rendezni; meghatározta a – többnyire kizárólag a nemzeti könyvtár feladatkörébe tartozó – központi szolgáltatásokat. Az alapjogszabály nyomán az általános tudományos könyvtárakról, valamint a tudományos szakkönyvtárakról, továbbá gyűjtőkörük elhatárolásáról, azok „profilírozásáról” a művelődésügyi miniszter 164/1958. számú utasítása rendelkezett. Tíz évvel később, a művelődési miniszter

131/1968. számú utasítása – a téma fontosságára való tekintettel – már a tudományos és a szakkönyvtárak gyűjtőköréről, valamint a szakirodalom beszerzésében való együttműködéséről adott szabályozást.

Az 1976. évi 15. számú törvényerejű rendelet könyvtárszakmai szempontból is pontosabban értelmezhető célokat, feladatokat fogalmazott meg. Az általános rendelkezések között a könyvtárak hagyományos feladatain (az állampolgárok művelődési igényeinek kielégítésén) túl először jelölte meg a szakirodalmi igények, továbbá a szakirodalmi tájékoztatás kötelezettségét, valamint az információs igények kielégítését. A könyvtári kooperáció legfontosabb céljaként a dokumentumokhoz, a tájékoztatáshoz való és minden állampolgár számára egyaránt biztosítandó hozzájutást jelölte meg, és ennek rendelte alá a hálózatok, valamint az együttműködési körök szervezését is. Az elérendő könyvtár-politikai cél legmarkánsabb eleme volt, hogy a könyvtáraknak együtt kell működniük az egyéb információs, oktatási és művelődési rendszerekkel; meg kell valósítani a különböző funkciójú könyvtárak egymást föltételező és kiegészítő egységes rendszerét. Mindezekon túl először került sor arra is, hogy megfogalmazták a könyvtári szolgáltatásokat: helyben használat, kölcsönzés, könyvtárközi kölcsönzés, a könyvtári rendszerről történő tájékoztatás, bibliográfiai, szakirodalmi tájékoztatás, valamint a könyvtári rendszer más könyvtárai által nyújtott szolgáltatások közvetítése. A könyvtári együttműködés legfontosabb területétül a gyűjtőkörök pontos elhatárolását, továbbá az azokra alapozott, ám a rendszer egészében használható szolgáltatásokat határozta meg a jogszabály. E két szakmai tevékenység különösen fontos szerepet kapott a törvényerejű rendelet nyomán megjelent 5/1978. K. M. számú rendeletben, amelyben a könyvtári rendszer szervezetről és működéséről intézkedett a főhatóság. Mind a könyvtári hálózatok, mind pedig a szakterületi együttműködési körök munkájának alapját jelentette a gyűjtőkörök országos összehangolása, továbbá az annak alapján szervezett szolgáltatások teljesítése. Ám a törvényerejű rendelet alkotói nem fordítottak kellő figyelmet a központi szolgáltatások részletezésére és rendszerszervező funkciójára; továbbra sem tudták megoldani a fenntartás, a felügyelet, vagyis az irányítás kérdéseit. Tudomásunk szerint a gyűjtőköri kooperációt operatív szinten reprezentáló utolsó kiadvány több mint negyedszázaddal ezelőtt, 1986-ban jelent meg, a tudományos és szakkönyvtárak gyűjtőköri tájékoztatójaként.

Újabb törekvés az országos gyűjtőköri koordinációra

Amint az előzőekben láttuk, a magyar könyvtárügy 1945 óta eltelt időszakát szakmai szempontból mindvégig jelentősen meghatározta a könyvtárak közötti gyűjteményszervezési és szolgáltatási kooperáció kérdése, annak jogi szabályozása, módszertani és műhelykérdései. E deklarációk jelentősen segítettek abban, hogy a magyar közönség – jóllehet, esetenként kisebb, más esetekben pedig nagyobb késésekkel, de – hozzájuthasson a világ dokumentumtermését összességében többnyire reprezentáló és a különböző könyvtárak gyűjteményében őrzött dokumentumok viszonylagos teljességéhez. A könyvtárak többsége – anyagi lehetőségeitől függően – igyekezett eleget tenni az országos gyűjtőköri munkamegosztásban reá háruló feladatoknak, és a többi könyvtár közössége az adott könyvtár gyűjteményének használatával, a könyvtárközi kölcsönzés segítségével hozzájuthatott a másutt

őrzött dokumentumokhoz. A fentebb tárgyalt, ma már történelmi periódusnak tartható évek során a könyvtárpolitika és maga a szakmai közvélemény is gyakran foglalkozott ezekkel a kérdésekkel, rendre készültek olyan elemzések, amelyekben megjelentek a nemzeti dokumentumvagyon érdekei is. Emellett sorra készültek azok a tanulmányok és egyéb írások, amelyek a nemzeti dokumentumbázis-gazdálkodás elengedhetetlen kellékéről, a tárolókönyvtári megoldásokról szóltak. Egy szóval, ezek a kérdések benne éltek a szakmai köztudatban és a mindennapokban. Mára azonban – miközben a fejlett könyvtári kultúrával rendelkező országok körében ma is slágertémákat jelentenek, sőt kibővültek az elektronikus dokumentumok, a digitalizálás területére vonatkozó együttműködésekkel – Magyarországon mintha eltűntek volna az e kérdésekről szóló diskurzusok; ezt mutatják a szakmai nyilvánosság különböző fórumai, továbbá a magyar könyvtári ellátásra, fejlesztésre vonatkozó normatív és egyéb meghatározó dokumentumok.

A világ információ- és dokumentumtermését reprezentáló nemzeti dokumentumvagyonról történő gondoskodás határozott szándékát tükröző koncepció és kimunkált terv 1994-ben, az *Országos Szakirodalmi Rendszertervben* (OSZIR) jelent meg utoljára. (A rendszerterv kidolgozóinak, szakmai konzultánsainak a nevét is érdemesnek tartjuk feleleveníteni: Szűcs Erzsébet, Bakonyi Géza, Kokas Károly, Martos Balázs, Nagy Miklós, Springer Ferenc, valamint Bakonyi Péter, Csurgy Árpád, Horváth Tibor, Rózsa György.) A nagyszabású, a magyar szakirodalmi ellátottságot jóval fejlettebb dimenziókba emelő, a világ fejlett országaiban működő modellek tartalmát megcélzó tervezet preambulumban a magyar könyvtárak rendszerszerű működésének koncepcióját és – elérendő teljesítményként – a világ tudományos és kulturális eredményeit magában foglaló dokumentum- és információterméshez történő hozzáférést, valamint az azokról szóló információkról, adatokról történő, legalább regisztratív szintű tájékoztatás igényét olvashatjuk. Tervezték meghatározni a hazai dokumentum- és könyvtári ellátottság optimális országos szintjét, de emellett a tervezet támaszkodott a hazai gyűjtemények révén el nem érhető dokumentumok nemzetközi szolgáltatási rendszerére is. Ennek megvalósítása érdekében olyan könyvtári rendszert kívánt a tervezet kialakítani, amelyben az országos ellátást biztosító nagy gyűjtemények állománya egyetlen gyűjteményi testet képezne. Ez a virtuális kollekcio állományával és tájékoztató eszközeivel átláthatóvá, továbbá hozzáférhetővé tenné a világ tudományos és kulturális eredményeit úgy, hogy azokat országosan szervezett szolgáltatásokban jelenítené meg. Az országos gyűjtemény fejlesztéséhez, feldolgozásához, a Magyarországon hozzá nem férhető dokumentumokról történő tájékozódáshoz, az ekkoriban már működő szakirodalmi adatbázisok eléréséhez, valamint a szolgáltatások szerves egységként történő működtetéséhez a koncepció épített a legkorszerűbb könyvtártechnológiákra, az információ-feldolgozási módszerek korszerű technika nyújtotta lehetőségeinek dinamikus és folyamatos fejlesztésére, továbbá a központi formai és tartalmi feltáró szolgáltatások számítógéppel olvasható, hálózati elérésű technológiájára. Az OSZIR volt az utolsó olyan fejlesztési koncepció, amely pontosan meghatározta a könyvtári rendszerre alapozott, országos szervezettségű szakirodalmi ellátás célját: dokumentum- és információellátás. E cél elérése érdekében pontosan definiálta azt a tartalmat is, amelyet a könyvtári rendszer működésének eredményeként a társadalom hasznosítani tud. A dokumentumellátás terén a publikus dokumentumokhoz való hozzáférés, ami a teljes könyvtári rendszer vonatko-

zásában elsősorban a könyveket, a sorozatokat és a folyóiratokat jelenti, másodsorban pedig – és ez már nem a teljes rendszer, hanem az egyes szakterületek ágazati rendszerének feladata – más típusú dokumentumok is megjelenhetnek. Az információellátás terén a könyvtárak legfőbb feladatául a szakirodalmi információellátást jelölte meg. Annak tartalmát pedig a következőkben definiálta: teljes körű, bibliográfiai szintű eligazodás–tájékoztató nyújtása a világ dokumentumterméséről; főként a könyvekről, a folyóiratokról, továbbá a sorozatokról; az egyes szaktudományok területén pedig az egyéb dokumentumtípusokról is. Az OSZIR rendszertervének két fejezete foglalkozott részletesen az országos gyűjtemény kialakításának és a gyűjteményi rendszer működésének követelményeivel. Az egyik fejezet sorra vette a legfontosabb, országos szinten elvégzendő feladatokat, amelyeknek megoldásával új, valamennyi részletre és szakterületre kiterjedő, továbbá a világ dokumentumtermését valóban reprezentáló nemzeti gyűjtemény alakulhatna ki. Ezek közül itt csupán a legfontosabbakat említjük: felmérés készítése a tagintézmények dokumentumellátottságáról; elemzések készítése a meglévő állományok használatáról, beleértve a nem teljesített igények témakörének, okának, arányának meghatározását is. A vizsgálati eredmények alapján készült volna el az OSZIR gyűjtőköri kódexe. Az országos kooperációt feltételező kódex legfőbb feladatául azt határozták meg, hogy a különböző könyvtárak állománya és állománygyarapítása virtuális egészként működjön, továbbá azt, hogy meghatározza az integrált könyvtári állománynak azt a halmazát, amelynek feltétlenül meg kell lennie az országban, valamint azt is, amelyeket más úton képes a rendszer megszerezni és közvetíteni. Vagyis már ekkor megfogalmazódott az kérdés, amellyel napjainkban is egyre inkább, a jövőben pedig még gyakrabban találkozunk az állomány alakításával foglalkozó szakemberek: mi az, amit birtokolni szükséges a könyvtárnak és a könyvtári rendszernek, és mi azoknak a dokumentumoknak a köre, amelyet más gyűjteményekből csak addig és akkor szolgáltat a könyvtár vagy a könyvtári rendszer, ameddig és amikor arra igény mutatkozik. Ez a kérdés az egyedi könyvtárak szintjén már átvezet az OSZIR gyűjteményi kérdésekkel foglalkozó másik fejezetéhez, vagyis a tárolókönyvtári problémákhoz. A rendszerterv az új gyűjtőköri együttműködés alapfeltételeként határozza meg a könyvtári rendszer egészének teljesítményére ható, bővített szemléletű (aktív) tároló- és kölcsönző könyvtár létrehozását. A koncepció kidolgozójának elgondolása szerint az aktív tároló könyvtár az egész könyvtári rendszert kiszolgáló háttérintézményként működött volna, és meghatározó szerepe lehetett volna a dokumentumellátásban, a főlős példányok hasznosításában, az állományvédelemben, továbbá a nemzeti dokumentumbázis összehangolt gyarapításában, valamint a bibliográfiai adatok cseréjében és az információszolgáltatásban. Az OSZIR rendszerterv megrekedt a elképzelés szintjén, sohasem valósult meg, és a magyar könyvtárügy nagy kárára még szemlélete vagy egyes elemei sem kerültek be a könyvtári rendszerről értekező vagy az arról rendelkező dokumentumokba.

A gyűjtőköri kooperáció kérdése napjaink könyvtárügyében

Az OSZIR rendszerterv megjelenése óta eltelt csaknem két évtized alatt közreadott, a magyar könyvtárügyre, könyvtárpolitikára vonatkozó dokumentumok, jog-

szabályok, fejlesztési tervek, egyike sem foglalkozott az országos dokumentumvagyon állapotának vizsgálatával, mint ahogyan nem foglalkozott annak fejlesztési igényeivel, továbbá a gyűjtőköri kooperáció működésével, és amennyiben szükséges, annak újragondolásával, újraszabályozásával sem. A könyvtárak dokumentumszolgáltatással kapcsolatos kooperációjának kérdése egyetlen területre szűkült, az Országos Dokumentum-ellátási Rendszer (ODR) létrehozására (1998) és annak szolgáltatásaira. Ám a szolgáltatás megfelelő színvonalú működésének, amint azt az előzőekben is láttuk, van egy alapfeltétele; a minőségi input, vagyis a gyűjteményszervezés. E témát azonban az ODR-ről szóló jogi szabályozás mellőzi, és nem rendezi más szabályozás sem. Így, véleményünk szerint, az ODR-modell meglehetősen féloldalasra sikerült, mivel kizárólag az output, a szolgáltatás felől valósít meg normatív szabályozást, és elmaradt az inputról, vagyis az ODR által szolgáltatott nemzeti dokumentumvagyon minőségéről, szervezéséről történő intézkedés. Mindemellett a hazai dokumentumellátottság minimális vagy optimális szintjének meghatározása is hiányzik belőle. Féloldalas a rendszer azért is, mert – amint azt több, fejlett könyvtári kultúrával rendelkező ország példája mutatja – a hasonló jellegű szolgáltatási rendszernek és egy ország könyvtári ellátásának, a nemzeti dokumentumvagyon-gazdálkodásnak elengedhetetlen feltétele az aktív tárolókönyvtár létrehozása, továbbá az országban őrzött valamennyi dokumentum metaadat-állományát kereshetővé tevő nyilvántartás elkészítése, integrálása. Mindez azt jelenti – ugyan az ODR lehetővé teszi, hogy valamennyi használó hozzá tudjon jutni a könyvtárak gyűjteményében őrzött dokumentumokhoz, ám – kétségesse válhat: vajon a világ dokumentumtermését is reprezentáló nemzeti gyűjteményből meríthet-e a használó. Vajon állíthatjuk-e, hogy a virtuális nemzeti gyűjteménybe valamennyi szakterületre kiterjedően bekerül a külföldi könyv- és folyóirattermés valamennyi reprezentáns dokumentuma, illetve rendelkezünk-e azokhoz távoli hozzáféréssel? Anélkül, hogy jóslásokba bocsátkoznánk, úgy véljük, feltétlenül érdemes lenne ennek vizsgálata. Gondolunk itt különösen azokra a nem teljesített kérésekre, amelyek gyakran bele sem kerülnek a rendszerbe, meg sem jelennek ott, mert az ODR és egyéb nyilvántartások, online katalógusok segítségével az derül ki, vagy úgy tűnik, hogy a keresett dokumentum nem található meg az országban (pedig lehetséges, hogy csupán még nem történt meg az adott mű metaadatainak konverziója); az olvasó pedig nem tudja, nem akarja vállalni a külföldről történő átkérés jelentős, az igényelt dokumentum árával gyakran azonos nagyságrendű költségeket. A fenti kérdésekre csupán az egész országra kiterjedő vizsgálat eredményinek nyomán lehetne választ adni. Ám ma még úgy tűnik, hogy az ilyen jellegű vizsgálatokra nincs hajlandóság vagy lehetőség. Pedig a kérdések egy részére az ODR-adatok alapján is lehetne választ adni, illetve az ODR-adatok elemzése fontos szempontokat adhatna e munka elvégzéséhez. Jelenleg azonban hiányzik az ODR-szolgáltatás hatásának, működési minőségének részletező vizsgálata is. Állnak ugyan rendelkezésünkre részleges adatok (magunk is azok alapján dolgoztunk) az ODR-ről, továbbá bőségesen találunk szakirodalmat a rendszer működési modelljéről, a jogszabály céljáról, értelmezéséről stb., ám szinte teljesen hiányoznak azok az elemző írások, amelyek a lassan már tíz éve működő szolgáltatás minőségét, hatékonyságát vizsgálnák. Így például nincsenek ismereteink, vagy legalábbis a szakmai nyilvánosság fórumain nem található információk a nem teljesített kérésekről, azok okairól. Pedig nyilvánvaló, hogy rendszerben ilyenek is ta-

lálhatók (erről érdemes lenne egy-egy szakterülethez jól értő és a könyvtárak szolgáltatásait rendszeresen használó olvasót is megkérdezni). Erre vonatkozóan egy, országos méretekben ugyan nem reprezentatív, de igen nagy mintával dolgozó kutatás eredményét tudjuk itt az olvasókkal megosztani. Az empirikus kutatás egy nagy, országosan is számottevő könyvtári hálózat hozzá beérkező ODR-igénylésének teljesítési adatait vizsgálta: a könyvtárakba beérkezett kérések teljesítését, pontosabban szólva az azok közül nem teljesített kérések mennyiségét, arányát és okait. A négy és félezer kérésből közel nyolcszáz kérést (kb. 18%) nem tudott a könyvtár szolgáltatni. Ez ennyi elégedetlen olvasót és a könyvtárak presztízsét nem pozitív irányba módosító véleményt jelentett. A nem teljesítés oka sokféle lehet. Mint például a kért dokumentum kölcsönzés alatt van, nem kölcsönözhető, mert a prézensz kollekció része, vagy tartós letétben van, elveszett vagy kallódik, feldolgozás, köttetés alatt van, figyelmetlen volt a kérő könyvtár és még számos egyéb ok. A meglehetősen nagy mintát jelentő mennyiség alapján talán indokolt lehet az a feltételezésünk, hogy más gyűjteményekben is hasonlóak lehetnek az arányok. Ugyanígy nincsenek információink a rendszerbe be sem kerülő dokumentumigényekről. Pedig az azokra vonatkozó kérések gyűjtése és vizsgálata bizonyára jóval közelebb vinné a magyar könyvtári rendszert a társadalmi igények folyamatos figyelemmel kíséréséhez. A rendelkezésünkre álló, kizárólag a könyvtárak által küldött, illetve a gyűjtemények által fogadott kérésekre vonatkozó adatok azt mutatják, hogy az ODR keretében szolgáltatott dokumentumok mennyisége a jogszabály megjelenése előtti évekhez viszonyítva, amikor a könyvtárközi kölcsönzés mennyisége éves átlagban, országosan a húsz-huszonkétezer körül mozgott, igen dinamikus emelkedett: 2004-re több, mint duplájára nőtt, majd két év múlva, 2006-ban az ODR-ben megjelenő kérések száma meghaladta a hetvenháromezret. Ez a mennyiség egyben a rendszer eddigi legnagyobb teljesítménye volt. 2007-ben jelentős visszaesés következett: megközelítőleg negyvenháromezere csökkent a rendszerben megjelenő igények száma, és azóta is a negyvenezres szintet tartja. A mennyiség jelentős csökkenéséhez kétségtelenül hozzájárult az ODR-tranzakciók állami támogatásának csökkentése, további okait kereshetjük az online tartalmak népszerűségének növekedésében és még számos más tényezőben is. Kérdés, hogy e tényezők között vajon szerepelnek-e azok a szempontok, amelyek az országos gyűjtemény minőségének összetételét, az igényeknek történő megfelelést vizsgálják. Nem tudni, ugyanis a szakmai nyilvánosság előtt sem ezek, sem pedig más szempontok eddig nem jelentek meg.

Sajnálatos módon a könyvtári ellátásról szóló hatályos törvény sem foglalkozik ezekkel a kérdésekkel. Jóllehet, a törvény könyvtári rendszert deklarálni, amelynek feladata a könyvtárhasználati jog gyakorlásának biztosítása, ám ezen belül több kérdéssel adós marad. Hiányzik annak definiálása, hogy ez a könyvtárhasználati jog milyen tartalmak hozzáférését biztosítja, és egyáltalán nem beszél a szolgáltatások tartalmi kérdéseiről, vagyis arról, hogy a könyvtárhasználók milyen szinten kaphatnak szolgáltatást a világ információ- és dokumentumterméséről, milyen mélységben lehetséges azok belföldi elérhetősége. Azaz a törvény is mellőzi a hazai dokumentum- és könyvtári ellátás országos szintjének meghatározását. Nem esik szó arról az ODR-ről rendelkező paragrafusokban sem, pedig a törvény címében a könyvtári ellátás kifejezés szerepel. Véleményünk szerint már csak ezért is szükséges lett volna definiálni, hogy mi a pontos tartalma, minimuma és optimuma

az ellátásnak. Igazságtalanok lennénk azonban, ha a téma tárgyalása során nem említenénk, hogy a törvény alapján az ODR-szolgáltatásban meghatározó könyvtárak számára a tárca a dokumentumbeszerzés támogatására, továbbá a szolgáltató könyvtárak technikai felszereltségének javítására, szoftver beszerzésre, illetve az ODR-t kiszolgáló technikai, technológiai fejlesztésekre külön állami támogatást nyújt. Az összeg nagyságrendje többéves átlagban és éves szinten százmillió körül mozog, amelyet még kiegészít a mintegy tízmillió forintnyi postaköltség-támogatás is. Ebből az összegből évente átlagosan 1,8 millió forint jut egy-egy ODR-szolgáltató könyvtárra. Nézzük meg ezeket az összegeket abból a szempontból, hogy mennyi könyv-jellegű dokumentumot lehetséges a külön állami támogatás révén beszerezni! Az interneten fellelhető források azt mutatják, hogy a külföldi megjelenésű könyvek átlagára, forintra átszámolva, az utóbbi években ötezer forint körül mozgott. Ez azt jelenti, hogy a dokumentumbeszerzésre fordított külön állami támogatás teljes összegéből mintegy húszezer külföldi megjelenésű kötetet tud a magyar könyvtári rendszer beszerezni, egy ODR-szolgáltató könyvtárra pedig ebből mintegy háromszázhatvan kötet jut. Annak érdekében, hogy ezeket az arányokat pontosabban érzékeltessük, összegyűjtöttük a világban legmeghatározóbb nagyságú könyvkiadást produkáló tíz ország (USA, Egyesült Királyság, Kína, Oroszország, Németország, Spanyolország, India, Japán, Franciaország, Olaszország) éves új megjelenésű vagy új kiadású kötetinek számát. Éves átlagban e tíz országban, amelyek nem csupán a kiadványok számában, hanem az általuk beszélt, művelt nyelvek vonatkozásában is jórészt lefedik a világot, ez a szám egymillió-háromszázezer, egymillió-négyszázezer kötet közé tehető. Az ODR-szolgáltatásokra biztosított külön állami támogatás tehát a fenti kiadott könyvmennyiség 1,5 százalékának beszerzését teszi lehetővé. Természetesen közismert, hogy a könyvtárak saját beszerzési kereteikből is vásárolnak külföldi megjelenésű kiadványokat, ami nyilvánvalóan javítja ezeket az arányokat, ám jól ismerve a könyvtárak egyébként is meglehetősen szerény beszerzési lehetőségeit, aligha gondolhatjuk, hogy ez utóbbi nagyságrendekben változtatna azokon.

Záró gondolatok

A dokumentumokhoz történő hozzáférés, valamint a közreadott dokumentumok adatairól történő tájékoztatás kérdésköre az utóbbi évtizedekben végbement technológiai változások és IKT-fejlesztések, digitális tartalomszolgáltatások nyomán újabb elemekkel bővült. Mindez azt jelenti, hogy az országos könyvtári gyűjtőköri kooperáció kérdésének tárgyalása során nem hiányozhatnak ezek a szempontok sem. Jóllehet, e téren még olyan előzményeink sincsenek, mint a nyomtatott dokumentumok esetében, és az e területtel foglalkozó intézmények jóval heterogénebbek, mint a könyvtárak, ezért a munkamegosztás, a gyűjtés, a megőrzés kérdését jóval nehezebb átlátni és megszervezni, továbbá érvényesíteni. Am számos európai és Európán kívüli ország megoldotta már e kérdést, vagy elindult a megoldás felé vezető úton. A legjobb gyakorlatok hasznosításával, honosításával hazánkban is elindulhatna e program koncepciójának kidolgozása.

Az előzőekben bemutatott problémák a magyar könyvtári rendszernek csupán egyetlen szegmensével, a gyűjtőköri együttműködéssel, illetve – a szolgáltatások

felől közelítve – a magyar könyvtárak dokumentumszolgáltatási lehetőségeinek pozícióival foglalkoztak, és közel sem állíthatjuk, hogy e téren a teljességre törekedtünk volna.

A magyar könyvtárak tevékenységét meghatározó alapvető dokumentumok analízise azt mutatja, hogy hazánkban a nemzeti gyűjtőköri együttműködés korábbi keretei felbomlottak vagy csupán nyomokban léteznek, az újak pedig még nem alakultak ki, és úgy tűnik, a könyvtárügyért felelős hatóságok, intézmények, szervezetek látókörébe be sem kerültek ezek a kérdések. Sok évvel a könyvtári törvénynek emlegetett alapjogszabály megjelenése után fontosnak tartanánk, hogy a könyvtárügyért, az információellátásért, továbbá a tudományos élet szervezéséért, a könyvtári ellátásért felelős magyar hatóságok és nem utolsósorban a könyvtáros szakma, a szakmai szervezetek párbeszédet folytassanak az immár akuttá vált kérdésről. E problémahalmaz megoldása nélkül aligha beszélhetünk az információs és tudás alapú társadalom magyarországi megvalósulásáról, és még kevésbé arról, hogy a könyvtárak e társadalom alapintézményei lehetnének. Az OSZIR rendszertervét – természetesen, a megfelelő módosításokkal, aktualizálásokkal – alkalmasnak tarjuk arra, hogy e nagyszabású tervező és fejlesztő munka alapját, koncepcióját képezze.